

Krystian Łuczak

Silphium z Cyrene. Skarb antycznej medycyny

W medycynie starożytnego świata istniała wyjątkowa roślina — cyrenejski cud natury. Jej wartość była mierzona wagą srebra, a eksport na rynki śródziemnomorskiego świata należał do prerogatyw królewskich. Jej szerokie właściwości zadziwiały, lecz pozostają zagadką do dnia dzisiejszego. To jednocześnie przykład utraconego skarbu przyrody.

Cyrenajka zyskała swą nazwę dzięki głównemu miastu Cyrene, położonemu na dwóch wzgórzach płaskowyżu *Jebel Akhdar* i w niewielkiej dolinie między nimi¹. Zostało ono założone podczas greckiej kolonizacji wybrzeża, ok. 631 r. p.n.e.² Przybyli tu koloniści pochodzili z greckiej wyspy *Thera* (współczesne Santorini). Ich wyprawa została zorganizowana zgodnie z zaleceniami wyroczni w Delfach, będących ośrodkiem kultu Apollona. Poszczególne etapy ekspedycji zostały opisane przez Herodota³. Wiadomości dotyczące założenia tej kolonii zawarł w swoim dziele również Pindar z Teb⁴. Poświadczeniem przekazów obu autorów jest inskrypcja zwana *Stelą Założycieli*⁵, pochodząca z IV w. p.n.e.⁶, zawierająca m.in. informacje na temat założenia Cyrene⁷.

Według „ojca historii”, założycielem i pierwszym królem Cyrene był Aristeus. Po przybyciu do Afryki przyjął on tytuł lub drugie imię „Battus” — odpowiednik libijskiego słowa król⁸, co przez potomków potraktowane zostało jako nazwa własna — imię (łac. *nomina propria*). Wydaje się, że wieloznaczność imienia Battus (Pindar mówi o założycielu Cyrene jak o Arystotelesie⁹) służyła potwierdzeniu cyrenejskiej wersji wydarzeń. Dynastia Battiadów zasiadała na tronie przez dwa stulecia, do czasu zamordowania w Barce ostatniego władcy — Arcesilaosa IV (470–440 r. p.n.e.)¹⁰.

¹ G.W.W. Barker, *From Classification to Interpretation: Libyan Prehistory, 1969–1989*, „Libyan Studies”, t. 20, 1989, s. 40.

² D. White, *Gifts to the Goddesses: Cyrene's Sanctuary of Demeter and Persephone*, „Expedition”, t. 34, nr 1–2, 1992, s. 7; Herodot, IV 155–158, *Dzieje*, przeł. S. Hammer, Warszawa 2003; F. Chamoux, *Cyrene sous la monarchie des Battiades*, Paris 1953.

³ Herodot, IV 155–158; R. Goodchild, *Cyrene and Apollonia. An Historical Guide*, Tripoli 1981, s. 7–9.

⁴ A.J. Graham, *The Authenticity of the Horkion on oikisteron of Cyrene*, „Journal of Hellenic Studies”, t. 80, 1960, s. 95.

⁵ Tekst i tłumaczenie zob. A.J. Graham, *Colony and Mother City in Ancient Greece*, Manchester 1964, s. 224–226.

⁶ J.M. Reynolds, *Twenty Years of Inscriptions*, „Libyan Studies”, t. 20, 1989, s. 118.

⁷ A.J. Graham, *The Authenticity...*, s. 95.

⁸ Herodot, IV 155.

⁹ Pindar, V 3–3, *Ody Zwycięskie, Ody pytyjskie*, przeł. M. Brożek, Kraków 1987.

¹⁰ L. Bacchielli, R. Polidori, A. Di Vita, G. Di Vita-Evrard, *Libya: The lost cities of the Roman Empire*, Cologne 1999, s. 185; G. Schaus, *The East Greek, Island and Laconian Pottery*, [w:] *The Extramural Sanctuary of Demeter and Persephone at Cyrene, Libya: Final Reports II (University Museum Monographs)*, red. D. White, Philadelphia 1985, s. 98; F. Chamoux, *La Cyrénaïque, des origines à 321 a.C., d'après les fouilles et les travaux récents*, „Libyan Studies”, t. 20, 1989, s. 64; K. Łuczak, *Królewskie pochówki w greckiej kolonii Cyrene*, [w:] *Królowie i biskupi, rycerze i chlopi — identyfikacja zmarłych*, red. W. Dzieduszycki, J. Wrzesiński, Poznań 2014, s. 208.

Płodność ziem Cyrenajki była powszechnie znana w świecie starożytnym. Herodot napisał, że „ma swoje trzy pory zbiorów, które godne są podziwu”¹¹. Świadczenia archeologiczne z Cyrene wskazują na istnienie kontaktów handlowych już we wczesnym okresie istnienia kolonii, zarówno z Naukratis w Egipcie, jak i z Grecją lądową¹². Przedmiotem handlu były wełna i skóry wołowe, a także największy skarb Cyrene — roślina o nazwie *silphium*¹³. Płody rolne przekraczające potrzeby kolonistów były eksportowane na teren Grecji¹⁴. O bogactwie kolonii świadczy m.in. duża liczba zachowanych elementów architektonicznych wykonanych z cennego surowca — baz posągów z białego i błękitnego marmuru, importowanego z innych miast Śródziemnomorza¹⁵. Teren występowania *silphium* obejmował żyzny nadmorski płaskowyż Cyrenajki, od zatoki Bomba do Syrty¹⁶. W ocenie Pliniusza zajmował powierzchnię o długości 4000 stadiów¹⁷, natomiast wedle greckiego geografa i historyka, Strabona (*Geographica hypomnemata*) był to obszar o wymiarach: 1000 stadiów długości i 300 stadiów szerokości¹⁸.

Właściwości medyczne tej rośliny były cenione i szeroko znane. Polecana jako lek na wiele chorób i chętnie nabywana, stanowiła jedno z głównych źródeł gospodarczego rozwoju miasta Apollona. Jego zanik nastąpił prawdopodobnie na początku naszej ery¹⁹, chociaż — według relacji rzymskiego lekarza Galena (130–200 n.e.) i filozofa Synezyjusza (ok. 370–414), widziano je też później.

Przedstawienie *silphium* pojawia się np. w architekturze — na kapitelach kolumn z II w. n.e., mimo iż roślina ta już nie istniała. Jeden z kapiteli pochodzi z Domu Janusa Magnusa²⁰ w Cyrene. Z jednej strony dekorowany jest tzw. portretem Battusa, w pobliżu którego umieszczono niewielkie wyobrażenie krzewu. Kolejne, o którym wspomina E. Fabbriotti, pochodzi z sanktuarium Asklepiosa w Balagrae (współcześnie El Beida) i może być datowane na II w. p.n.e. Autorka sugeruje, że miejsce odnalezienia tego przedstawienia ma związek z właściwo-

¹¹ G.W.W. Barker, op. cit., s. 40.

¹² G. Schaus, *The Evidence for Laconians in Cyrenaica in the Archaic Period*, [w:] G. Barker, J. Lloyd, J. Reynolds, *Cyrenaica in Antiquity*, British Archaeological Reports International Series, nr 136, Oxford 1985, s. 97–98, 103–104; S. Stucchi, *Cirene 1957–1966. Un decennio di attività della Missione Archeologica Italiana a Cirene*, Tripoli 1967, s. 19–45; S. Applebaum, *Jews and Greeks in Ancient Cyrene*, Leiden 1979, s. 8–9.

¹³ A.C. Andrews, *The Silphium of the Ancients: A Lesson in Crop Control*, „Isis”, t. 33, nr 2, 1941, s. 235; E. Fabbriotti, *Silphium in ancient art*, „Libyan Studies”, t. 24, 1993, s. 27–33; A. Kotłowska, *Silfion — dawne bogactwo Cyrenajki*, „Meander”, nr 58, 2003, s. 409–416; P. Doute, *De succo Cyrenaico, diatribe*, Paris 1659, s. 1–118; P.C.F. Deniau, *Le silphium*, Paris 1868, s. 1–160; E. Strantz, *Zur Silphionfrage*, Berlin 1909, s. 1–183; B. Bonacelli, *Il silfio dell'antica Cirenaica*, „Bollettino di informazioni economiche”, Roma 1924, s. 5–170; E.S.G. Robinson, *Silphium*, [w:] *Catalog of the Greek coins of Cyrenaica*, London 1927; F. Chamoux, *Cyrene sous la monarchie des Battiades*, Paris 1953, s. 246–263; K. Parejko, *Plini the Elder's Silphium First Recorded Spices Extinction*, „Conservation Biology”, t. 17, nr 3, 2003, s. 925–927; J.L. Tatman, *Silphium, Silver and Strife: A History of Kyrenaika and its Coinage*, „Celator Journal of Ancient and Medieval Coinage”, t. 14, nr 10, 2000, s. 6–24; M. Tameanko, *The Silphium Plant: Wonder Drug of the Ancient World Depicted on Coins*, tamże, t. 6, nr 4, 1992, s. 26–28; J.M. Riddle, J. Worth Estes, J.C. Russell, *Birth Control in the Ancient World*, „Archaeology”, t. 47, nr 2, 1994, s. 29–35; H. Koerper, A.L. Kolls, *The Silphium Motif Adorning Ancient Libyan Coinage: Marketing a Medicinal Plant*, „Economic Botany”, t. 53, nr 2, 1999, s. 133–143; Ch.L. Gemmill, *Silphium*, „Bulletin of the History of Medicine”, t. 40, 1966, s. 295–313; A. Drozd-Lipińska, K. Łuczak, *Silphium — cudowny lek od Apollona dla starożytnego miasta Cyrene*, [w:] *Czystość i brud. Higiena w starożytności*, red. W. Korpalska, W. Ślusarczyk, Bydgoszcz 2013, s. 295–308.

¹⁴ M.G. Fulford, *To East and West: the Mediterranean Trade of Cyrenaica and Tripolitania in Antiquity*, „Libyan Studies”, t. 20, 1989, s. 173.

¹⁵ J.C. Thorn, *The necropolis of Cyrene*, Roma 2005, s. 462.

¹⁶ Herodot, IV 169; IV 192.

¹⁷ Plin. *N.H.* XIX 41, za: A. Kotłowska, op. cit., s. 410.

¹⁸ A. Kotłowska, op. cit., s. 410.

¹⁹ C.L. Gemmill, *Silphium...*, s. 295–313; A. Kotłowska, op. cit., s. 412–414.

²⁰ P. Kenrick, *Cyrenaica*, London 2013, s. 163–166.

Ryc. 1. Figura terakotowa nimfy Cyrene trzymającej w prawej dłoni roślinę *silphium* a w lewej sierp, służący prawdopodobnie do jej zbiorów, Cyrenaika, V w. p.n.e., wys. 14,5 cm. © Trustees of the British Museum

Fig. 1. A terracotta figure of the nymph Cyrene, with *silphium* in her right hand and a sickle, probably used for cutting the plant, in her left hand, Cyrenaica, 5th c. BC, height: 14.5 cm, © Trustees of the British Museum

ściami przypisywanymi tej roślinie, potwierdzając je. Sanktuarium poświęcone bogowi medycyny staje się łącznikiem między Asklepiosem i Aristeusem²¹.

Zgodnie z miejscowym przekonaniem *silphium* było darem Apollona, którego Pindar wskazuje jako założyciela miasta Cyrene²². Według innego mitu, koloniści otrzymali tę roślinę od Aristeusa, syna nimfy Cyrene²³ (Kurana)²⁴ i Apollona. Według E. Fabbriotti, ów mit powstał podczas panowania Battusa II, w czasie drugiej fali kolonizacyjnej²⁵, prawdopodobnie w celach propagandowych — aby gloryfikować i legitymizować władzę królewskiej dynastii Battiadów²⁶. Istnieje również hipoteza, że ta najpiękniejsza z roślin (*silphium*) została ofiarowana władcy Battosowi I przez Libijczyków. W VII w. p.n.e. opisywany rejon przypuszczalnie nawiedzały intensywne opady deszczu, po których wyrosła cudowna bylina. Według Herodota było to siedem lat przed fundacją miasta Cyrene, dokładnie w czasie przybycia kolonistów na libijskie wybrzeże do Aziris²⁷. Zdaniem A. Kotłowskiej, w Libii występowały gwałtowne burze nazywane przez kolonistów *imber piceus*, co badaczka wiąże z nazwą *laserpicum*²⁸.

Jak wcześniej wspomniano, wartość tej rośliny określano wagą srebra²⁹, a jej sprzedaż stanowiła królewski monopol³⁰. Świadczy to o ogromnym znaczeniu greckiej Cyrene politycznym, ekonomicznym i w zakresie medycyny³¹.

Zachowane źródła starożytne odnoszące się do *silphium* oraz przedstawienia ikonograficzne nie pozwoliły jednak dotychczas na wiarygodną identyfikację jej przynależności gatunkowej.

Jeden z pierwszych opisów tej rośliny pojawił się w pracach ucznia Arystotelesa, Teofrasta z Eremos (ok. 370–288 r. p.n.e.), określanego mianem „ojca naukowej botaniki”. W swoim dziele *Historia plantarum* podaje on, że była bezwonna, łatwa do zbierania, o grubym korzeniu, z pojedynczą łodygą i wyrastającymi z niej w przeciwstawnych rzędach liśćmi. Miała drobne kwiaty o żółtym kolorze, zaś owoce miały charakterystyczny sercowaty kształt. Według Teofrasta cyreński cud natury i jego zastosowanie odkryto dopiero po założeniu tego ośrodka³².

Sam wyraz *silphium* może mieć starszą genezę i wskazywać na znacznie wcześniejsze rozpoznanie tej rośliny, jeszcze przed powstaniem greckiej kolonii na libijskim wybrzeżu³³. Podczas wykopalisk w Knossos³⁴ odnaleziono płyty pokryte inskrypcjami, zawierającymi symbole (owoce o sercowatym kształcie oraz gałązki z małymi kwiatkami) przypominające motywy prezentowane później także na monetach Cyrene. Na tej podstawie badacz Knossos, sir A. Evans uznał, że być może już Minojczycy znali i uprawiali *silphium*³⁵, a jej „przemiesz-

²¹ E. Fabbriotti, op. cit., s. 32.

²² Pindar, IV 4.

²³ Według mitu, Apollon miał uwieść nimfę Cyrene, córkę Hypseusa, władcy Lapidów na Pelionie w Magedzji, która „walczyć lubiła oszczepem spiżowym, i nożem dzikie zwierzęta zabijać [...] sama i bez włóczni”, Pindar, IX 1 :3.

²⁴ Dialekt dorycki, za: P. Kenrick, op. cit., s. 148.

²⁵ E. Fabbriotti, op. cit., s. 31.

²⁶ Tamże.

²⁷ Herodot, IV 158.

²⁸ A. Kotłowska, op. cit., s. 410.

²⁹ A.C. Andrews, op. cit., s. 235; E. Fabbriotti, op. cit., s. 27–33; Kotłowska, op. cit., s. 409–416; A. Drozd-Lipińska, K. Łuczak, op. cit., s. 295–308. Pliniusz wspomina o mierzeniu wartości *silphium* wagą srebrnych denarów.

³⁰ A. Kotłowska, op. cit., s. 410; C.P. Presicce, *La dea con il silnio e l'iconografia di Panakeia a Cirene*, „Libyan Studies”, t. 25, 1994, s. 86.

³¹ E. Fabbriotti, op. cit., s. 33.

³² C.L. Gemmill, op. cit., s.307.

³³ Tamże, s. 297.

³⁴ A. Evans, *The Palace of Minos at Knossos*, London 1964, t. 1, s. 284.

³⁵ Tamże, s. 284–285.

Ryc. 2. Pierścień wykonany ze srebra z okiem owalnym, w którym wygrawerowano przedstawienie rośliny *silphium*, Cyrene, IV–III w. p.n.e., waga 6,54 g, średnica 2 cm, średnica 1,7 cm (wewnątrz), długość 1,7 cm. © Trustees of the British Museum

Fig. 2. A silver ring with *silphium* engraved on the oval gem, Cyrene, 4th–3rd c. BC, weight: 6.54 g, diameter: 2 cm, diameter: 1.7 cm (inside), length: 1.7 cm.

© Trustees of the British Museum

czenie się” między Kretą a Cyrenajką nastąpiło już wcześniej³⁶. E. Fabbricotti, próbując wyjaśnić okoliczności i powód dotarcia rośliny na libijskie wybrzeże, przypuszcza, że przewodnikiem kolonistów z Thery był Corobios, który przedtem był w Libii, znał wartość oraz właściwości rośliny. Nie tylko zatem społeczno-ekonomiczne i religijne czynniki, łączone z wyrocznią Apollona, zdecydowały o tej wyprawie³⁷.

Liczne przedstawienia roślin uznawanych za *silphium* zamieszczono na monetach z Cyrene. To egzemplarze bite między 570 a 525 rokiem p.n.e., prawdopodobnie z owocami o specyficznym, sercowatym kształcie³⁸. Wyróżnia się trzy typy³⁹ ikonograficzne tej rośliny na monetach, przedstawienia, na których widnieje w całości bądź częściowo. W okresie panowania dynastii

³⁶ Kontakty por. J. Boardman, *Bronze Age Greece and Libya*, „Annual of the British School of Athens”, t. 63, 1968, s. 41–44; S. Stucchi, *Prime tracce tardo-Minoiche a Cirene*, „Quaderni di Archeologia della Libia”, t. 5, 1967, s. 19–45; M. Vickers, *Cyrenaica 1962–72*, „Archaeological Reports”, t. 18, 1972, s. 27–47.

³⁷ E. Fabbricotti, op. cit., s. 28–29.

³⁸ E.S.G. Robinson, op. cit., tabl. I; A. Kotłowska, op. cit., s. 411, wspomina o wątpliwościach co do przedstawienia o sercowatym kształcie, które uznawane jest przez wielu badaczy za nasiono rośliny, dodaje, że mogłyby ono być korzeniem lub workiem do przechowywania zebranych plonów.

³⁹ Klasyfikacja według E.S.G. Robinson, op. cit., s. 254.

Battiadów stylizowane wyobrażenia tego zieleńca były powszechne⁴⁰. Na najstarszych z nich był również profil Zeusa Amona⁴¹. Na podstawie wyobrażenia znajdującego się na tetradrachmie z Barki⁴² i kolejnej z Cyrene⁴³ — z gazelą leżącą w pobliżu byliny oraz ze zwierzęciem skubiącym liście *silphium*, można określić rozmiar krzewu. W okresie panowania dynastii Ptolemeusza (323–96 r. p.n.e.), wśród nowych typów zdobień (oprócz Zeusa Lykaios, Apollona Karneiosa, Aleksandra Wielkiego oraz głowy cyrenejskiej nimfy) wprowadzono również charakterystyczne, potrójne *silphium*. Najpóźniejsze monety z *silphium* datowane są na lata 246–221 p.n.e., za rządów Ptolemeusza III. W I w. n.e. Pliniusz, w *Naturalis Historia*, uznaje roślinę za wymarłą. Inni autorzy temu przeczą i podają, że istniała ona znacznie dłużej, mimo że bardzo wyraźnie zmniejszała się jej ilość przeznaczona na sprzedaż na rynkach Grecji i Rzymu⁴⁴.

Dotychczas odkryto niewiele przedmiotów, poza monetami, na których znajduje się wyobrażenie tytułowej rośliny. Jednym z nich jest pierścień — ametyst⁴⁵ z wyobrażeniem *silphium*, obecnie w zbiorach British Museum⁴⁶. W Muzeum Egipskim w Kairze⁴⁷ znajduje się z kolei paleta poświęcona egipskiemu zwyczajstwu nad Libią, zdobiona m.in. motywami roślin, które wyglądem przypominają *silphium*⁴⁸.

Wyobrażenie krzewu odnajdujemy również na terakotowych figurkach. Jedną z nich jest siedząca na wysokim tronie postać kobieca, trzymająca prawdopodobnie *silphium*. E. Fabbri-cotti⁴⁹ uznaje ją za wyobrażenie nimfy Cyrene⁵⁰, być może pełniącej w tym przypadku funkcję strażniczki rośliny i opiekunki ziemi, na której ona wyrosła. Według tej badaczki, do podobnego posągu mogła należeć też głowa z wapienia znaleziona w Lamluda⁵¹. Inna figura datowana jest na V w. p.n.e., a znajduje się w zbiorach British Museum⁵². To bogini ukazana w tiarze i ubrana w długą szatę, która w jednej dłoni trzyma *silphium*, w drugiej zaś *sickle* (sierp), służący prawdopodobnie do jej zbiorów. Kolejny zabytek pochodzi z miasta odkrytego na północnym wzgórzu Akropolu⁵³, podczas badań R. Nortona⁵⁴. To sylwetka kobiety także trzymającej *silphium* w jednej dłoni, w drugiej zaś paterę⁵⁵.

Silphium przedstawiane było również na czarnofigurowych czarach pochodzących z warsztatów Lakonii, skąd ceramika docierała również do Cyrene⁵⁶. Wśród takich naczyń są dzieła

⁴⁰ Szczegółowe przedstawienie form *silphium* stosowanych na monetach zawiera m.in. E.S.G. Robinson, *Catalogue of the Greek Coins of Cyrenaica*, London 1927 oraz B.V. Head, *Historia Nummorum*, London 1963; por. też A. Kotłowska, op. cit., s. 411.

⁴¹ E. Fabbri-cotti, op. cit., s. 30.

⁴² E.S.G. Robinson, op. cit., s. 254, nr 30 b, tabl. XXXVI, 36, za: E. Fabbri-cotti, op. cit., s. 33.

⁴³ E.S.G. Robinson, op. cit., s. 254, nr 2 a, tabl. I, 8; nr 92, tabl. XI, 10, za: E. Fabbri-cotti, op. cit., s. 33.

⁴⁴ E. Fabbri-cotti, op. cit., s. 31.

⁴⁵ A. Bellej, *Observations sur une améthyste du cabinet du duc d'Orléans*, [w:] *Histoire de l'Académie royale des inscriptions et belles lettres*, Paris 1774, t. 36, s. 18.

⁴⁶ F.H. Marshall, *Catalogue of the Finger Rings in the British Museum*, London 1907, nr 1046, s. 168.

⁴⁷ M.A. Murray, *The Splendour That Was Egypt*, London 1949, s. 195.

⁴⁸ C.L. Gemmil, op. cit., s. 295

⁴⁹ Tamże.

⁵⁰ Pindar, IX 1 3.

⁵¹ E. Fabbri-cotti, op. cit., s. 30.

⁵² H.B. Walters, *Catalogue of the Terracottas in the Department of Greek and Roman Antiquities, British Museum*, London 1907, s. 130, tabl. IX, nr B 359; R.A. Higgins, *Catalogue of the Terracottas in the Department of Greek and Roman Antiquities, British Museum*, London 1954, t. 1, s. 384, nr 1447, za: E. Fabbri-cotti, op. cit., s. 33.

⁵³ P. Kenrick, op. cit., s. 182.

⁵⁴ E. Fabbri-cotti, op. cit., s. 30.

⁵⁵ Tamże.

⁵⁶ G.P. Schaus, op. cit., s. 98–102.

Ryc. 3. Moneta srebrna, Cyrene, 525–480 r. p.n.e., awers: w polu żeńska postać siedząca w lewo, zwrócona w kierunku rośliny *silphium*; rewers: nieczytelny; waga: 15,46 g, typ wg BMC Greek (Cyrenaica) 11, p. 3. © Trustees of the British Museum

Fig. 3. A silver coin, Cyrene, 525–480 BC, obverse: a female turned to the left, towards the *silphium*; reverse blurred; weight: 15.46 g, type according to BMC Greek (Cyrenaica) 11, p. 3. © Trustees of the British Museum

najwybitniejszych ówczesnych artystów⁵⁷. Prawdopodobnie najbardziej znanym tego typu za-
bytkiem jest *Czara Malarza Arkesilaosa* (560 r. p.n.e.) ze sceną, w której władca Arkesilaos II
uczestniczy w ważeniu lub pakowaniu *silphium* albo — jak sądzą niektórzy badacze — wełny⁵⁸.
To naczynie wykonane zostało prawdopodobnie w Cyrene lub w warsztacie w Sparcie⁵⁹. Jak
podaje C.L. Gemmil, pisownia σιλιφομαχος (*sliphomachos*) została poprawiona na σ(ι)λιφομαχος
(*s(i)liphomachos*) po to, żeby połączyć scenę z eksportem *silphium*⁶⁰. We współczesnych opraco-
waniach podawane są odmienne interpretacje tego przedstawienia. P.E. Arias⁶¹ zastanawia
się, gdzie rozgrywa się ta scena (na statku czy na lądzie). F.A. Lane⁶² zakłada, że zawartość
koszyków stanowi wełna, uzasadniając to zarówno wyglądem pojemników, jak i przekazem

⁵⁷ G.P. Schaus, *Pottery from the Sanctuary: A Question of Function*, „Expedition”, t. 34, nr 1–2, Philadelphia 1992, s. 26.

⁵⁸ A. Kotłowska, op. cit., s. 411; D. White, op. cit., s. 7;

⁵⁹ F.A. Lane, *Laconian vase-painting*, „Annual of the British School at Athens”, t. 34, 1933–1934, s. 161–162.

⁶⁰ C.L. Gemmil, op. cit., s. 301.

⁶¹ P.A. Arias, *A History of Greek Vase Painting*, London 1962, s. 309.

⁶² F.A. Lane, op. cit., s. 161–162.

Teofrasta (że *silphium* pakowano w dzbany, nie zaś w otwarte kosze z wikliny). Liście rośliny były jednak również eksportowane i przypuszczalnie mogły być przechowywane w takich właśnie nie zamykanych pojemnikach. F.A. Lane sugeruje, że słowo *sliphomachos* może pochodzić od imienia męskiego lub może oznaczać *the cockroach-fighter*. Z kolei S. Benton⁶³ tłumaczy wzmiankowane słowo jako *insect-hunter*.

Istnieją również opisy literackie *silphium*. Wielokrotnie w swoich utworach roślinę tę przywoływał grecki komediopisarz, Arystofanes. Wspominają o niej m.in. Hermippos⁶⁴, Antyfanos⁶⁵, Eubulos⁶⁶ oraz rzymski poeta Katullus⁶⁷. Ostatnią wzmianką na ten temat w literaturze antycznej jest tekst Makrobiusza⁶⁸. Cytuje on list Augusta do Mecenasasa, gdzie wspomina „przyjaciółki” przyjaciela, „które dla bezpieczeństwa piły silfion rozpuszczone w winie”⁶⁹, co może wskazywać na jego antykonceptyjne zastosowanie⁷⁰.

Znane są też inne przekazy źródłowe, mówiące o handlu tym towarem, o jego znaczeniu, o sposobach przyrządzania rośliny i o jej zastosowaniu. Strabon⁷¹ opisuje wymianę *silphium* na wino z Kartaginy. Sugeruje, że substytut *silphium* z Media (z Persji) był równie dobrej jakości, a czasem nawet skuteczniejszy w działaniu niż oryginał z Cyrene. Prawdopodobnie rozbieżność opinii wynikała ze stosowania różnych metod sporządzania preparatu. Pisarz rzymski Plaut⁷², w komedii *Rudens* (Lina), nadmienia o eksporcie *silphium* do Capui. Pausanias⁷³ z kolei opisuje wizytę mieszkańców z Cyrene, którzy na pożegnanie pozostawiają *silphium* na stole gospodarza⁷⁴. W przekazie Aeliana zawarty jest opis wyciągania korzeni tej rośliny. Prawdopodobnie metoda ta polegała na przywiązaniu ptaka za nogę do krzewu. Ptak, próbując się uwolnić, trzepocząc skrzydłami, miał jakoby wyrwać korzeń z ziemi bez uszczerbku⁷⁵.

Grecki lekarz, Pedanius Dioskurydes, wspominał, że *silphium* porastało regiony Syrii-Armenii-Medii oraz Libii. Łodyga byliny nazywana była *maspeton* i wyglądem przypominała dużych rozmiarów koper. Liście natomiast były podobne do selera i określane jako *magydaris*. Sok o kolorze czerwonym i o wyrazistym zapachu uzyskiwano przez nacięcie korzenia i łodygi. Cyrenejski wywar miał przyjemny aromat. Z relacji Pedaniusa wynika, że substytuty *silphium* pochodzące z Medii i Syrii były słabsze w działaniu i miały odpychający zapach. Sok tej rośliny można było podrobić przez jego zmieszanie z *sagapenon* lub mączką z fasoli. Istniało jednak prawdopodobieństwo rozpoznania fałszerstwa, ze względu na odmieniony smak, zapach i wygląd. Niektórzy starożytni autorzy mianem *silphium* określali wyłącznie łodygę, z kolei korzeń — jako *magydaris*, liść zaś jako *maspeton*. Najważniejsze działanie farmakologiczne posiadał wywar z rośliny, mniejsze zaś liście, wreszcie — pod względem wartości medycznej — łodyga. Odmienną terminologię stosował Pollux⁷⁶: nasiona to *magydaris* (μαγύδαρις), korzeń to *sylphium*, łodyga to *kaulos* (καυλός), a liście *maspeton* (μάσπετον)⁷⁷.

⁶³ S. Benton, *Birds on the cup of Arkesilas*, „Archaeology”, t. 12, 1959, s. 178–182.

⁶⁴ Hermipp. frg. 63.4, za: A. Kotłowska, op. cit., s. 414.

⁶⁵ Antiphan. frg. 217.13, za: A. Kotłowska, op. cit., s. 414.

⁶⁶ Eubul. frg. 7.3; 19.3, za: A. Kotłowska, op. cit., s. 414.

⁶⁷ Cattul. VII.

⁶⁸ Macrob. 2.4.14, za: A. Kotłowska, op. cit., s. 415.

⁶⁹ A. Kotłowska, op. cit., s. 416.

⁷⁰ Tamże.

⁷¹ Strab., VIII, 199; V, 311.

⁷² Plautus, *Comedies*, tłum. P. Nixon, Cambridge 1932, t. 4, s. 347.

⁷³ Pausanias, *Description of Greece*, tłum. W.H.S. Jones, H.A. Ormerod, New York 1926, t. 2, s. 99.

⁷⁴ C.L. Gemmil, op. cit., s. 308.

⁷⁵ Aelian, I, 329; II, 251.

⁷⁶ Poll. VI 6, za: A. Kotłowska, op. cit., s. 410.

⁷⁷ C.L. Gemmil, op. cit., s. 308.

Ryc. 4. Moneta srebrna, tetradrachma, Cyrene, 525–480 r. p.n.e., awers: w polu przedstawienie *silphium* i głowy lwa; rewers: wyobrażenie głowy orła trzymającego wijącego się węża; waga: 17,21 g, typ wg BMC Greek (Cyrenaica) 13, p. 4. © Trustees of the British Museum

Fig. 4. A silver coin, a tetradrachm, Cyrene, 525–480 BC, obverse: a *silphium* and a lion's head; reverse: the head of an eagle holding a wriggling snake; weight: 17.21 g, type according to BMC Greek (Cyrenaica) 13, p. 4. © Trustees of the British Museum

Najbardziej wartościowe dla wyjaśnienia tajemnicy owego cudu natury są z pewnością źródła z okresu między VI a II w. p.n.e., gdy *silphium* porastało jeszcze Cyrenajkę. Opis byliny znajdziemy m.in. u Hipokratesa (460–377 r. p.n.e.), który polecał ją jako środek przeczyszczający, lek na gorączkę i ból brzucha oraz *pessarium* przy dolegliwościach dróg rodnych.

Późniejsze opisy *silphium* i jego działania zawierają dzieła Arystotelesa (384–322 r. p.n.e.) i Strabona (ok. 63 p.n.e.–24 n.e.). Celsus (ok. 25 p.n.e.–50 n.e.) pisał, że można je stosować do leczenia czwartaczki, kaszlu, paraliżu języka oraz celiakii. Z kolei Scribonius Largus (I w. n.e.) wspominał o możliwości użycia jej w przypadku wystąpienia objawów choroby przypominającej dzisiejszą anginę⁷⁸. Pliniusz Starszy (23–79 r.) określił *silphium* jako jeden z najcenniejszych darów natury. Zalecał je przy leczeniu wielu różnych schorzeń — bólu tchawicy, tężcu, padaczce, bólach nerwu kulszowego i lumbago. Sugerował, że jest to bardzo dobry środek moczopędny i doskonałe antidotum na trucizny. W jego opinii bylinę wykorzystywano też do wywołania miesiączki i poronień⁷⁹. Uważał, że może ponadto służyć do zabezpieczania i konserwowania

⁷⁸ A. Drozd-Lipińska, K. Łuczak, op. cit., s. 302.

⁷⁹ J.O. Drife, *Historical perspective on induced abortion through the ages and its links with maternal mortality*, „Best Practice & Research Clinical Obstetrics and Gynaecology”, t. 24, 2010, s. 431–441; C.L. Gemmill, op. cit., s. 306–308.

pożywienia⁸⁰. Rzymski autor Columella (4–70 r.) pisał o stosowaniu byliny przy chorobach oczu⁸¹. W przypadku odmiany syryjskiej zalecał zwiększenie dawki o połowę uncji⁸².

Na monetach z końca I w. n.e., gdy Cyrene znalazła się pod panowaniem Rzymian, brak już przedstawień *silphium*. Wydaje się, że jeszcze przed czasami Pliniusza mogło ono zostać wyparte przez inną roślinę z rodziny selerowatych, o dużo mniej przyjemnym, gryzącym zapachu. Starożytni autorzy podkreślali, że oprócz cyrenajskiego *silphium* w lecznictwie można było stosować także jego odmiany rosnące nad Morzem Śródziemnym i w Syrii, które charakteryzowały się dużo słabszym działaniem i bardzo przykrą wonią. Charakterystykę ich zastosowania, pokrywającą się w ogólnym zarysie z tym, co pisał Pliniusz, przekazał m.in. Pedanios Dioskurides z Cylicji (I w. n.e.) w dziele *De medicinali materia*⁸³.

Zgodnie z antycznymi przekazami cyrenejski gatunek *silphium* najprawdopodobniej wyginał. Nadal jednak stosowano pokrewne gatunki, o podobnych właściwościach, nazywane w źródłach identycznie — *silphium*, ale także: *laserpitium*, *hiltit*, *asafoetida*. Muhammad ibn Zakariya al Razi (865–925 r.) opisał dwa rodzaje *hiltit* (*silphium*) — jeden ładnie pachnący, drugi zaś cuchnący. Zalecał ich użycie przy rozmaitych dolegliwościach, m.in. wypadaniu włosów, padaczce, bólu zębów, chorobach stawów i nerwów, czwartaczce i hemoroidach⁸⁴. Abu Ali Ibn Sina (Awicenna; 980–1037 r.) również wspominał o dwóch rodzajach tej rośliny, zaznaczając, że syryjska odmiana ma słabsze działanie. Sugerował, że *hiltit* poprawia sprawność seksualną i wywołuje miesiączkę⁸⁵. Inny autor, Abu al-Hasan Ali ibn al-Husajn al-Masudi (ok. 896–956 r.), zwany „arabskim Herodotem”, polecał stosowanie *silphium* (*asafoetida*) przy dolegliwościach układu pokarmowego. Potwierdził, że wywołuje miesiączkę oraz ułatwia usunięcie martwych embriionów i łożyska z macicy⁸⁶.

W średniowieczu uważano, że *silphium* pomaga przy bólu zęba, kaszlu, żółtaczce i gorączce. Rozróżniano rośliny o przyjemnym (*laserpitium*) i przykrym zapachu (*asafoetida*), które służyły do leczenia m.in. hysterii, padaczki, robaków jelitowych⁸⁷.

Wokół identyfikacji gatunkowej rośliny z Cyrene, jak i etymologii jej nazwy, do dziś trwa spór. W przekazach greckich występuje jako *silphium*, w literaturze rzymskiej — *laserpitium*. W 1745 r., w wydanej w Londynie *Medicinal Dictionary*⁸⁸ podano, że przez lokalną społeczność miasta Apollona roślina ta była nazywana *sirphi* (σίρφι), później *silpi* (σίλπι), ostatecznie *silphion* (σίλφιον). Według tej brytyjskiej publikacji, nazwa mogła pochodzić od chaldejskiego określenia żywicy — *sereph*. Grecy podobnych słów do *silphium* używali na określenie np. selera i pszenicy ozimej (σέλινον — *selion* i σιλίγνιον — *silignion*). Jak podaje C.L. Gemmill, Rzymianie przekształcili wyraz *sirphi* w *serpicium*, które w połączeniu z *lac* dało *laserpicium*, które odnosiło się do *silphium* w źródłach rzymskich. Część badaczy w słowie *laserpicium* doszukuje się źródłosłowa asyryjskiego⁸⁹. Niektórzy lingwiści wskazują na pochodzenie nazwy *silphium* w słowach pochodzenia berberyjskiego (*aselbu*, *selluf*), semickiego (*sirpad*), bądź afrykańskiego⁹⁰.

⁸⁰ A. Drozd-Lipińska, K. Łuczak, op. cit., s. 303.

⁸¹ C.L. Gemmill, op. cit., s. 307–308; A. Kotłowska, op. cit., s. 412–413; E. Panagiotakopulu, P.C. Buckland, P.M. Day, *Natural Insecticides and Insect Repellents in Antiquity: A Review of the Evidence*, „Journal of Archaeological Science”, t. 22, 1995, s. 705–710.

⁸² D. White, op. cit., s. 6; C.L. Gemmill, op. cit., s. 296.

⁸³ C.L. Gemmill, op. cit., s. 296–308; A. Kotłowska, op. cit., s. 410.

⁸⁴ C.L. Gemmill, op. cit., s. 310; A. Drozd-Lipińska, K. Łuczak, op. cit., s. 304.

⁸⁵ C.L. Gemmill, op. cit., s. 310.

⁸⁶ Tamże; A. Drozd-Lipińska, K. Łuczak, op. cit., s. 304.

⁸⁷ C.L. Gemmill, op. cit., s. 311–312.

⁸⁸ R. James, *A Medicinal Dictionary*, t. 3, London 1745, za: C.L. Gemmill, op. cit., s. 298.

⁸⁹ R.C. Thompson, *The Assyrian Herbal*, London 1924.

⁹⁰ H. Lewy, *Die semitischen Fremdwörter im Griechischen*, Berlin 1895, za: C.L. Gemmill, op. cit., s. 298; A. Kotłowska, op. cit., s. 409; A. Drozd-Lipińska, K. Łuczak, op. cit., s. 305.

Prawdopodobnie *silphium* z Cyrene, opisywane przez pisarzy antycznych, było gatunkiem endemicznym, porastającym śródziemnomorskie wybrzeże dzisiejszej Libii. Próby przeszczenia rośliny na tereny Jonii i Peloponezu zakończyły się niepowodzeniem⁹¹. Długie korzenie utrudniały lub wręcz uniemożliwiały przesadzanie. Do całkowitego zniszczenia rośliny mogła doprowadzić niekontrolowana eksploatacja, zmiany klimatyczne lub wzrost liczby wypasanych na niej zwierząt, które karmione *silphium* rosły tłustsze, a ich mięso zyskiwało delikatniejszy smak⁹².

Badacze świata roślin sugerują, że σίλφιον (*silphion*) można identyfikować z byliną z rodziny baldaszkowatych, określaną jako *Ferula tingitana*, rosnącą w Libanie, Trypolisie i Palestynie, powszechną w Maroku, ale bardzo rzadko spotykaną w Cyrene⁹³. Czasem wiąże się ją z innymi selerowatymi — *Thapsia garganica* lub *Ferula marmarica*⁹⁴.

Tajemnicze cyrenejskie *silphium*, ze swymi cudownymi właściwościami, niestety nie oparło się destrukcyjnej działalności człowieka. Zniknęło ze świata przyrody na początku naszej ery, pozostając obiektem badań i spekulacji co do jej rzeczywistego działania i skuteczności.

Adres Autora:

mgr Krystian Łuczak

Muzeum Ziemi Kujawskiej i Dobrzyńskiej we Włocławku

ul. Słowackiego 1a

87–800 Włocławek

krystian.luczak@o2.pl

SILPHIUM FROM CYRENE. A TREASURE OF ANCIENT MEDICINE

The town of Cyrene was founded by Greek colonists c. 631 BC. Immigrants led by Battus came from the island of Thera (now Santorini), following the instruction of the oracle at Delphi; details of their trip were recorded by Herodotus.

The colony was an important trade centre, as due to its natural conditions and fertile soil it produced much more than it consumed. Surpluses of grain were exported to many Greek states. Another important commodity was the colony's greatest treasure, the widely-used plant called *silphium*, whose export was controlled by the ruler. It greatly contributed to the economic development of Cyrene, which became one of the wealthiest urban centres of south Africa.

Silphium was sought for in the ancient world because of its unusual qualities and it was recommended as helpful in many sicknesses. The value of the plant was measured in silver. Surviving descriptions and pictures on coins allow us to identify it as one of the celery family. It can be supposed that *silphium* was endemic to the coast of today's Libya and became extinct in the 1st century AD. Even though there are many ancient descriptions and images of this plant, the species has not been precisely determined up till now.

⁹¹ Hipp. *De morbo*. IV 35, za: A. Kotłowska, op. cit., s. 410.

⁹² C.L. Gemmill, op. cit., s. 296.

⁹³ P. De Vos, *European materia medica in historical texts: Longevity of a tradition and implications for future use*, „Journal of Ethnopharmacology”, t. 132, 2010, s. 28–47; C.L. Gemmill, op. cit., s. 302–304.

⁹⁴ C.L. Gemmill, op. cit., s. 304–311; A. Kotłowska, op. cit., s. 410.

An archaically stylized picture of *silphium* was put on coins under the rule of the Battiad dynasty (631–440 BC). The plant was also pictured on black-figure bowls produced in Laconia; one of the best known examples is “The bowl of Arkesilaos the painter” (560 BC).

The most valuable information on silphium can be found in written sources from between the 6th and the 2nd century BC, when the plant was still in existence. Theophrastus of Eresos (c. 370–288 BC) described it as scentless, and having a thick root, a single stalk, yellow flowers and characteristic heart-shaped fruit. Hippocrates (460–377 BC) and Aristotle (384–322 BC) recorded that it was used as a purgative, a febrifuge and a remedy for stomach-aches. It was also applied as a pessary in ailments of the reproductive organs. It was also widely described by Pliny the Elder (23–79 AD), who called it one of the most valuable natural resources. According to Pliny, the last specimen found in the natural habitat was presented to Nero.

Translated by
Izabela Szymańska